

Г.К. Отарбаева^{*1}, Р.А. Камалдинов²

¹*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан
E-mail.ru: gul_4979@mail.ru, kamaldinov.rahimbek@mail.ru*

²*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан
E-mail.ru: kamaldinov.rahimbek@mail.ru*

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІННІҢ ҚҰРБАНЫ БОЛҒАН ҚАРАТАСТЫҚ ИШАНДАР

Аңдатпа

Мақалада Кеңестік Қазақстандағы саяси репрессия кезінде жазықсыз қуғындалған Қаратастық ишандар тартқан тауқымет Шымкент қаласы полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінің құжаттары және тергеу материалдары, т.б. өңірлік мұрағат материалдары негізінде зерттеп-зерделенеді. Сонымен қатар, кеңестік жүйенің дінге, ишан-молдаларға қарсы репрессиялық саясаты, Оңтүстік өңіріндегі жаппай жазаланған дін өкілдерінің талайлы тағдыры да тарқата талданады. Сондай-ақ, молда-ишандарға қарсы қозғалған жасанды қылмыстық істің ақ-қарасын айыруға біршама талпыныс жасалады. Оңтүстікте сүргін көрген молда-ишандардың да тізім-тізбесі беріліп, зерттеуші аталған тақырыпқа жаңаша тарихи көзқарас қалыптастыруға ұмтылады. Одан бөлек, мақалада сол кезеңдегі «Ақ жол» газетінде жарық көрген дінге қарсы мақалаларға да тиісінше талдау жасап, молда-ишандар ұрпақтарының естеліктерін де өз зерттеуіне өзек етеді. Анықталған ретроспективті құжаттар кешені жеке хаттармен, өз қолымен жазылған өмірбаяндармен және т.б. ұсынылған. Табылған хаттардың көпшілігі қолжазбалық түпнұсқа мәртебесіне ие, латын және қазақ тілдеріндегі хаттардың аудармасын қоспағанда, олар машинамен басылған куәландырылған көшірме түрінде ұсынылады. Мақаланың материалдары жаппай қуғын-сүргін құрбандарының түрлі санаттарына қатысты құқықтық және саяси негіздерді, сондай-ақ репрессиялық саясаттың нақты тетіктерін зерделеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Жаңа Қазақстан, архив материалдары, молда-ишандар, саяси репрессия, ақтау үдерісі, атеистік саясат.

*Отарбаева Г.К.*¹, Камалдинов Р.А.²*

¹*Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан,
E-mail.ru: gul_4979@mail.ru,*

²*Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан,
E-mail.ru: kamaldinov.rahimbek@mail.ru*

КАРАТАССКИЕ ИШАНЫ, СТАВШИЕ ЖЕРТВАМИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ

Аннотация

В статье исследуются на основе документов и следственных материалов специального государственного архива департамента полиции города Шымкента и других архивных материалов регионального архива невинно преследуемые во время политических репрессий в Советском Казахстане каратасские ишаны. Кроме того, анализируется репрессивная политика советской системы против религии, ишан-мулл, а также многострадальная судьба представителей массово наказанных религиозных деятелей в южном регионе. Также предпринимаются значительные попытки разграничения сфабрикованных уголовных дел, возбужденных против мулл.

Приводится список и сосланных на юг мулл-ишанов, и исследователи стремятся сформировать новый исторический взгляд на данную тему. Кроме того, в статье сделан соответствующий анализ антирелигиозных статей, опубликованных в газете «Ақ жол» того периода, а также представлены воспоминания потомков муллы-ишанов. Выявленный комплекс ретроспективных документов представлен личными письмами, собственноручно написанными автобиографиями и пр. В большинстве своем обнаруженные письма имеют статус рукописного подлинника, за редким исключением переводы писем с латиницы и казахского языка представлены машинописной заверенной копией. Материалы статьи дают возможность изучить правовые и политические основы, а также

конкретные механизмы репрессивной политики в отношении различных категорий жертв массовых репрессий.

Ключевые слова: Новый Казахстан, архивные материалы, муллы-ишаны, политические репрессии, процесс оправдания, атеистическая политика.

*G.K. Otarbayeva*¹, R.A. Kamaldinov²*

*¹M. Aueзов South Kazakhstan state University,
Shymkent, Kazakhstan, gul_4979@mail.ru, kamaldinov.rahimbek@mail.ru*

*²M. Aueзов South Kazakhstan state University,
Shymkent, Kazakhstan, kamaldinov.rahimbek@mail.ru*

KARATASSAN ISHANS WHO BECAME VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION

Abstract

The article examines, on the basis of documents and investigative materials of the special state archive of the Shymkent city Police Department and other archival materials of the regional archive, the Karatass Ishan innocently persecuted during political repression in Soviet Kazakhstan. In addition, the author analyzes the repressive policy of the Soviet system against religion, the Ishan mullah, as well as the long-suffering fate of representatives of massively punished religious figures in the southern region. Significant attempts are also being made to differentiate between fabricated criminal cases brought against mullahs.

A list of Mullahs exiled to the south is given, and researchers seek to form a new historical view on this topic. In addition, the article makes a corresponding analysis of anti-religious articles published in the newspaper «Ak Zhol» of that period, and also presents the memoirs of the descendants of Mullah Ishan. The identified set of retrospective documents is represented by personal letters, handwritten autobiographies, etc. For the most part, the discovered letters have the status of a handwritten original, with rare exceptions, translations of letters from Latin and Kazakh are represented by a typewritten certified copy. The materials of the article provide an opportunity to study the legal and political foundations, as well as specific mechanisms of repressive policy in relation to various categories of victims of mass repression.

Keywords: New Kazakhstan, archival materials, mullahs-ishan, political repression, the process of justification, atheistic politics.

Кіріспе. Кеңестік жүйенің дінге қарсы идеологиясы – күрделі тақырып. Дін мен кеңестік билік арасындағы қайшылықтар терең талданды. Ал аймақтағы молда-ишандардың тағдыры, қоғамдық қызметтері әлі де көпшілікке жария етілмей, мұрағат қорларында, құпия архивтерде елеусіз жатыр.

Жалпы тарих парақтарын ақтара отырып, ақтарыла сөйлесек, мектептерде дінді оқытуға тыйым салынған 1918 жылдан соң 58-бап бойынша жазаға тартылған молда-ишандардың қатары артпаса кеміген емес. Керісінше, халық арасында атеизмді насихаттау, діннің сарқыншағымен күресу ұдайы биліктің басты назарында болды. Осының нәтижесінде дәстүрлі дін ұстанатын молда-ишандар репрессияға алдымен ілініп, әулиелі жерлер, мешіттер бұзылды, қаншасы белгісіз мерзімге дейін жабылды. Молда-қожаларға айыппұл артығымен салынып, бала-шағасы балалар үйінде атеистік тәрбие алып, теперіш көрді. Жалпы, 1929-1933 жж. Қазақстанда 198 шіркеу және мешіт жабылса, 1941 жылға қарай елде ресми түрде әрекет ететін мекеме мүлдем жоқ болды.

Яғни, Кеңес үкіметі дінді мемлекеттен ажыратып болған соң, «сопы операциясы» немесе «ишандар ісі» арқылы дін қызметіне шектеу қойып, кеңестік жүйеге жат молда-ишандарды жаппай жазалады. Былайша айтқанда, «Дінмен күрес – бұл социализм үшін күрес» деген ұран қоғам мүшелеріне, жас ұрпаққа насихатталып, өндіріс, колхоз, мектептерде құдайсыздар ұйымының бөлімдері белсеніп іске кірісті. Бұл бағытта баспалар мен баспасөз де айтарлықтай рөл атқарды. Мысалы, «Атеист» баспасы 1922-1929 жж. аралығында 24 млн. дана етіп 270 атаулы кітап шығарса, 1930 ж. 20500 данамен 418 атауы бар кітаптар басып шығарылды. «Безбожник» баспасы 1927-1928 жж. дін мен атеизм мәселелеріне қатысты 79 атаулы кітап шығарса, 1929 жылы 137, ал 1930 жылы 244 – жалпы 1920 жылдары КСРО-да кеңінен басып шығарылған газет-журналдардың ішінде «Революция и церковь» журналы, «Наука и религия» газеті мен журналы, «Безбожник» газеті, «Безбожник у станка» және «Антирелигиозник» журналдары болды. Ұлттық республикаларда ұлт тілдерінде де сәйкес атеистік бағыттағы басылымдар шығып отырды. Ұлттық республикаларда 1932 жылы атеистік бағытта әр тілдерде 10-ға жуық газет пен 20-дан аса журналдар шығарылды. 1933 жылы олар КСРО халықтарының 12 тілінде, 1934 жылы 24

тілде шығарылса, кейін мерзімді баспасөзді қоса есептегенде, КСРО-да 50 және 72 тілде шығарылды. 1927 жылы «Безбожник» газеті 62 мың данамен шығарылса, 1931 жылы жарты миллионға дейін артты. 1917-1941 жж. КСРО-да дінді сынға алатын 40-қа жуық журнал мен 35 газет басып шығарылды. Олардың ішінде, әсіресе, «Антирелигиозник», «Безбожник», «Воинствующий атеизм» журналдары көп данамен басылды. 1926-1927 жылдардан бастап Қазақстанда құдайсыздар ошақтары мен үйірмелері, кейін қалалық және аудандық құдайсыздар одақтары пайда болды [1].

Тарқата айтқанда, дінмен идеялық күресті күшейтіп, еңбекшілерде ғылыми дүниетанымды қалыптас-тыруға барынша талпынып, діндар адаммен жеке жұмыс жүргізуді қолға алып, атеистік әдебиеттерді шығаруды жүйелеп, ел-жұртты ежелгі сенімінен айырған атеизм насихатшылары айналасы он шақты жылдың көлемінде өз дегендеріне жетті.

Осылайша «тап жауына» айналған молда-ишандарға қарсы қатаң жазалау шаралары бірте-бірте қолға алынып, 1937-1938 жылдары қазақ ауылдарындағы дін иелерінің барлығы дерлік түрмеге жабылды не ату жазасына кесілді. Діни білім беруге мүлдем шектеу қойылған соң, мешіт-медреселер де қаңырап қалып, олардың ғимараттары басқа мақсаттарға (кеңсе, атқора, ферма, қойма) кәдеге жаратылды.

Одан бөлек, молда, имам, ишан, ахун, мұқтасиб, қожа, қажы, сопы, нәйб, муэзиндердің бәрі де хақысыздар қатарына еніп, алғашқыда сайлау құқығынан айырылып, колхоздан қуылса, келе-келе оларға «халық жаулары», «қауіпті антисоветтік элемент», «банды», «бүлікші», «ағылшын тыңшысы», «шпион», «кеңестік билікке қарсы үгіт-насихатшы», «түрікшіл» (пантуркист) т.б. айыптар тағылып, көбі сотсыз атылды. «Үштіктер», «бестіктер», «екілік», трибуналдар кескен бұл негізсіз үкімдер де жедел орындалып, ол «опасыздардың» отбасылары да жылдар бойы қуғын көрді.

Мақсаты:

Зерттеу жұмысының басты мақсаты – Оңтүстік өңіріндегі, оның ішінде Қаратастық молда-ишандардың қуғындалуын архив құжаттары негізінде талдап-таразылау. Себебі 1930-1937 жылдардағы сот ісі құжаттары мен тергеу ісі материалдары, Кеңес үкіметінің дінге қатысты құпия құжаттары большевиктік биліктің репрессиялық атеистік саясатын зерделеуде басты дереккөз саналады. Сондықтан да зерттеу жұмысының негізгі мақсат- міндеттері мыналар:

– Оңтүстік өңірінде кәмпеске науқаны кезінде жер аударылған молда-ишандар жайлы мәліметтерді жинақтау;

– Осы бағытта Кеңестік баспасөзде жарияланған дінге қарсы мақалаларды талдау, атеистік саясаттың нәтиже-салдарын мейлінше ашып көрсету. т.б.

– Молда-ишандар санатына еніп, жазықсыз қуғын көргендердің ұрпақтарын табу, ақтауға ұсыну. Қаратастық молда-ишандар ісін тереңдете зерделеу.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер:

Бұл мақалада зерттеуші Түркістан өлкесіндегі Қаратастық молда-ишандарға қатысты архив материалдарына сүйеніп, бірнеше әдіс-тәсілдерді пайдаланды. Яғни зерттеу барысында саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, тарихи зерттеу тәсілдерін қолданады.

Зерттеу жұмысының нәтижелері

Кеңестік кезеңдегі дінге қарсы репрессиялық саясат – терең екшеуді, тарқата зерттеуді талап ететін толғақты тақырып. Өйткені, тәуелсіздік таңы атып, төл тарихымызды танып білуге деген талпыныс артып тұрса да, алмағайып заманда атылған ишан-молдалардың дені әлі күнге дейін ақталмаған.

1917 жылы 26 қазанда «Жер туралы декрет» қабылданып, дін өкілдерінің, діни білім ошақтарының жерге иелік ету құқығы басыбүтін жойылды. Ал, сол жылы 11 қарашада қабылданған «Сословие және азаматтық шендерді жою туралы» декретке сай дін қайраткерлерінің қоғам алдындағы артықшылықтарына да шектеу қойылды. 1917 жылы 24 желтоқсанда Тәрбие мен білім беру ісі дін басқармасы қарамағынан Халық ағарту комиссариатына берілген соң Түркістан өлкесінде де мектептің діннен бөліну үдерісі жүрді. 1926 жылы «КСРО ұлттары арасындағы дінге қарсы үгіт-насихат туралы» тезис төңкерісшілдерге тіпті қолайлы соғып, дін өкілдерін мемлекеттен, атеистік қоғамнан шеттету шындап қолға алынып, діни мектептердің тіршілігіне тұсау салу, жаппай жабу жұмысы жеделдете атқарылды.

Яғни, 1912 жылға дейін Оңтүстік Қазақстанда 7290 мектеп, 376 медресе өз жұмысын жүйелі түрде жүргізіп келген болатын. Ал, 1930 жылдардың бедерінде олардың бәрі жабылып, яғни өзге мақсатқа пайдаланылып, әулиелі мекендер мазаққа айналып, күтімсіз, қараусыз қалды. Керісінше, дінді құбыжық етіп көрсету қоғамда белең алып, «Құдайсыздар қоғамы», «Қосшы» секілді ұйымдар дінге қарсы ақпарат-тық майданда алдыңғы қатардан табылады. Бұл ауқымды жұмысқа «Ауыл мұғалімі», «Лениншіл жас», «Әйел теңдігі» т.б. газет-журналдар ұлардай шулап үн қосып, молда-ишандарды

құғын-сүргінге ұшырату үдерісі жандана түсті. Дін өкілдеріне қарсы атеистік саясат та ымырасыз күреске жол ашып, исламнан ажыраған аңғал халық, мешітін жоғалтқан момын ел абдырап қалды. Осылайша тоталитарлық билік ұлт руханиятына ауыр соққы берді. Нәтижесінде мұсылмандық дәстүрлерінен бірте-бірте арылған дінсіз қоғам коммунистік идеологияның қамытын мойнына мықтап салып, молда-ишандарды қаралау жұмыс-тары тоқтаусыз жүрді. Бұл абыройсыз іске сүбелі үлес қосқандардың санатында «Қосшы» ұйымы да бар.

«Қосшы» ұйымының кезектегі мәселелері тіпті «Ақ жол» бетінен де орын тауып, онда Түркістан халқының мәдениетінің өркендеуіне кесел болатын түрліше ескіліктерді сүйегіне сіңірген хәм өзге халыққа қарағанда кейін қалған жұрт саналатын өзбектерді тақиясы мен тәспісінен айыру күн тәртібіне қойылды. Түркістан халқы сол сүйекке сіңген ескіліктен, бәз-баяғы патша заманындағы қалпынан сол күнде де онша өзгеріп кетпегенін тілге тиек еткен төңкерісшіл тілші өз мақаласын:

«... Түркістан халқының шаруашылығын өркендету жолын мақсат қылған «Қосшы» ұйымы жоғары көрсетілген шартты орындаудың шарасына ешбір бөгетсіз белсеніп кірісудің лажын қарастырып отыр. Жергілікті халықты да бір күннің ішінде жұмақ орнатамын деген жылы сөзімен жұбатайын деп те отырған жоқ. Әйтеуір, көш жүре түзеле жатар, не қылған күнде игілікті, халыққа пайдалы негізгі іске кірісейік деп отыр. «Қосшы» ұйымының іске кірісуге жорамалдап отырған істері төмендегі көрсетілгендер:

Жергілікті кәсіпшіл диқандардың өндірілген еңбектерін, жан ауыртпай жанбастап жатып соратын борсықтардың, яғни, бұрынғы ишан-молда, бай-манаптардың жәбірлігінен қорғап, бірыңғай кілең диқан-шыларды хәм малшыларды ұйымдастырып, оларға саяси оқу беріп тәрбиелеу жолына кірісу. Бай-манап, ишан-молдалар соңғы кездегі жаңа шаруа саясаты жүргізілгеннен бері диқаншыларға баяғы дәнiккен кәсібiн жүргізетiн түрi бар. Оны «Қосшы» ұйымы айдай анық көрiп отыр. Жергiлiктi халықтың диқан еңбекшiлдерiн ұйымдастырып, саяси тәрбие беру үшiн алдымен олардың арасындағы аздап қазiргi саясат ағымынан хабары бар еркектерi болса, оларды iс басына отырғызып, елге зәбiрiн тигiзiп, қотыр үстiне шикан болып жүрген хүкiметтi халыққа жексұрын, құбыжық көрсеткен парақор елдiң жендеттерiн iс басынан тайдырып, нақ кәсiпшiл диқандардың ұйымын ашу. Бұл ашылған ұйымдарға жоғарғы хүкiмет мекемелерiнен нұсқаушылар жiберiп, тиiстi тәрбие берiп отыру», - деп дiнiне берiк, дәстүрiне бекем өзбек ұлтынан шыққан ишан-молдаларды алдымен нысанаға алып, келе-келе қазақ мұсылмандығының дiнiне де балта шапты [2].

Кең байтақ қазақ жерінде де «Құдайсыздар» үйірмелері құрылып, дінге қарсы күрестің күшейгені соншалықты Оңтүстіктегі жамағаты көп бұрынғы мешіттер қаңырап қалды. Кей аймақтарда кедейлер кеңесінің қаулысымен кешегі мешіттер балабақшаға айналдырылды. Яғни, атеистік саясат өз жемісін берді. Ақпараттық үгіт-насихат та өз дегеніне жетіп, «Құдайсыз» газетінің таралымы 10 мыңнан асып, молда-ишандарға қарсы мақалалар мен кітаптар мольнан басылды. Аңғал жұрт бұл бастамадан ақ-қараны айырудан қалып, 1923-1933 жылдардағы осындай кері саясаттың салдарынан 198 мешіт өз жұмысын тоқтатты. Тіпті, дін өкілдерін тегіс жазалау үдерісі 1931 жылдары да жалғасып отырғанын мұрағат материалдары айғақтап отыр. Мәселен, 1931 жылы 31 марттағы Келес ауданына қарасты 27-ауылдың кедей, батырақтарының кезекті басқосуында егіс науқанына кесірін тигізген Келестік ишан-молдаларға қатаң шара көрілуін көпшілік талап еткен соң, пайғамбар жасынан асып кеткен Дәрменқұл Әлімұлы деген молдаға да:

«Жұртты алдап-арбап, көлеңкенің қоюын іздеп, кісі күшінен пайдаланған. Кедей еңбекшілердің теспей қанын сорған. Үйі-жайы ескі Ташкенде. Өзі Өзбекстанда тұтқында жатыр. Алдымыздағы жүріп жатқан егіс науқандарымызға халық ортасында теріс үгіт таратқан. Сондықтан жұрттың қаулысына лайық жер аударылуға ұйғарылсын», - деп айыптының өзі жоқ болса да, сыртынан жазаға кессе, тұтқындағы Малдын Мырзақұлына да еш аяушылық жасамаған [3]. Ата тегі молда болып, жұртты алдап-арбап, азғырып, дімкәс жанға дем салғаны үшін бір пұт бидай алып, халықты теспей қанын сорған», «кулакпен байланыс жасаған», «саяси науқандарға кедергі келтіріп, кеңеске тап дұшпандығын білдірген», «кедейлерді теріс үгіт арқылы іріткі салып, колхоздан жерітуді көздеген» деген жаламен оны да қиырға жер аудартып тынады.

Осы іспеттес ел ішіне іріткі салатын әрекеттер көбейіп, кешегі ишан-молдаларды келемежге айналдыратын, ислам қағидаларын қатаң сынайтын, дін өкілдерін өлердей жек көрушілердің мақсатты мақала-лары қазақ рухының шамшырағы саналатындығы «Ақ жол» бетін де басып кетіпті. Әрине, бұл дүние-лерді баспай қоюға Алашшыл «Ақ жолдықтардың» батылы бармағаны белгілі. Солай болса да, сол мақалалардың бірді-екілісін елеп-екшеп шолып көрелік. Мысалы, басылымдағы «Надандық» атты жарияланымда автор:

«Қазақ елі надан, «Ишан» десе малын аямайды. Жетісуда Балқаш бойында әулиемін деп астына қашар мінген бір ишан пайда болады. Өлгендердің күнәсін құдайдан сұрап аламын деп, өлген адам-

дардың бала-шағаларынан көп мал жинап алады. Мұны болыс исполком біліп қойып, ишанның жинап алған малдарын қағаздап қолына алып, ишанның өзін елден қуып жібереді.

Елді аралап, құдайды малға айырбастап жүрген ишандар әр жерде толып жатыр. Бұл исполкомдар малдарын тартып алып, өздерін қуып жіберіп тұрса, ишан екендер елге шығуын қойып, ошақтың үш бұтынан тілеп отырар еді. Бірақ, тартып алған малды исполкомдар хүкіметке тапсырмай, өздері жеп қойып жүрсе, Кеңес хүкіметін масқара қылғаны» [4], - деп молда-ишанға жалпылама жала жаба сөйлесе, «Ишан-ның лаңы» атты еңбекте «Ескерткіш» деген елеусіздеу лақап атты біреу Қазалы үйезі мен Ақмешіт үйезі-не белгілі қожадан шыққан Сермәмбет Дарманқұлұлы деген ишанның бармаған жері, екі үйез елде баспа-ған тауы қалмай, жұртты алдап күн кешіп жүрген қоғам жауы екенін қомсынбай жеткізіп, былай дейді:

«Барын беріп ишаннан бата алмаған адам жоқ. Балалары кезектесіп, елді аралап талап кетті. Малды көп жинау үшін неше түрлі жолдар қолданады. Егіс көп, мал мол жерден мешіт салу, (бір басына 5-6 мешіті бар) байлармен құда болу, жесір, бай қатынның қызын алу қашаннан ишанның қолданып келе жатқан жолы. Осы ретпен жинаған әйелдерінің саны осы кезде 11-12 болды. Дәл осы күні 2 кәрілеу, 2 жас әйелі бар. Басқа әйелдерін көнерген соң қоя берген. Жаңа қулық шығарып, биыл ишекең Қазалыдағы үлкен мешітін бас салып бұзады. «Мешіт көнерді қайта салып жатырмын» деп елден көп мал жинап алады. Елдің өз ықтиярымен бергені мешітті салуға жетпейтін болған соң елдің ақсақалдарын жинап жәрдем сұрайды. Олар 50-100 червонецтеп қаражатты бөліп алып жинап беруге міндетті болып оны жинауға ауылналарға бұйырады. Орынсыз шығынды өз ықтиярымен беру қайда, жұрт зорлықпен амалсыз береді. Бермесе ақсақалдар ізіне түседі, реті келсе бәле де жабады. Хүкіметіміздің бірыңғай шаруа салығынан құтыла алмай жатқанда мынау шығын жұртты жүдетіп барады. Ишанның лаңынан жұртты құтқару керек» [5]. Яғни, діншіл жұрттың өз қалауымен асарлата тұрғызған мешітін де молда-ишанның көмейіне құя салуды қолай көретін құдайсыз қоғамның тілшілері тектілерімізге тасадан тас атып, олардың тоз-тозын шығаруға айтарлықтай үлес қосты.

Тағы да мысал келтіре түсер болсақ, «Тілшінің» «Ишандарға тыю беру керек» деген Шымкенттен жолдаған хабарында:

«Шымкент үйезінде ишандары көп Шаян дейтін болыс бар. Ішінде Сабыр Мағзум деген ишанның да бір ишаны бар.

Сабыр 1921 жылы Әулиеата үйезіне қарасты Шу бойындағы көшпелілерге барып 330 қой, 40 қара алып келе жатқан жерінен полтибюроның агенті шығып, малын қазынаға алып, өзін 2 ай қамаған еді. Сол ишан биыл да бас көтеріп Кеңестер мектебіне қарсы сөз сөйлеп жүр. Мұндайды енді тыю керек, ишандықты құрту керек» деген жолдар бар екен [6].

Одан қалса, «Мұндай сары аяқтың көзін жоғалту керек» деген тағы бір іліп алар ақиқатынан күйесі көп мақалада «Тілші»:

«Ташкент үйезінің Тойтөбе болысының екінші Қарасу ауылында Сейіт Мухаммадкожа, Артық Қожаұлы деген ишан бар. Осы күнде әрбір ауыл- қыстақтарға барып, бұрынғысынан да күн санап қанат жайып келеді.

Той, ас болса сол ишандыкі. Егер де халықтың істері жақпаса, өзіне жақсы қарамаса атамын, құртамын, кереметімен деп аңқау елге арамза молда болып жұрттың бәрін қорқытып алды. 1923 жылы Жалалтөбе болысының Сауранкент ауылының бұқарасы Жұмаш Бақназарұлының бір жақсы атын қорқытып алған еді. Бұл сияқты сарыаяқ бұзық алаяқтарды ел арасынан көзін жоғалту керек. Сонда барып ел бір тыныш табады»,- деп аталған екі ишанды елден аластауды талап етеді [7].

Дегенмен, «Ақ жол» материалдарын біржақты пайымдап, ишан-молдаларды түгелдей сын садағына ілді деуге де негіз жоқ. Саясаттың соқпағымен қаламын сүйретіп, дінсіз қоғамның насихатын үдеткен бұл үркердей қазақ басылымы кей-кейде ел ардақтысы атанған ірі ишандарға келгенде, іштегі ыза-кегін де іркіп қалмаған сыңайлы. Оған Ақ ишанды сөзбен іреп салған советтік қоғам жаршысы Жанайұлының жұрт ардақ тұтқан ишанды жерден алып, жерге салған жазбасына шыдай алмай, шындықты шығғыра бетке басқан «Жауап хаты» дәлел. Сол жауап хатта редакция алқасы:

«Ақ жолдың» № 541 санында санында Жанайұлы «Ақ ишан ақ бура атқа мініп, ел аралап жұрт сауып жүр» депті. Мұнысы өтірік Ақ Ишан ақ бура атқа мініп ел аралаған жоқ. Жалғыз бір адамның қоймай шақыруымен өтінуімен Ақмешіт жаққа барып қайтты. Ишандық қылып мал алған, мал әкелген жоқ.

Екінші ақ Ишанды 40 түйе, 105 қойы бар депті, әрі мектепке қарсы үгіт сөз айтады депті. Бұл туралы айтатыным мынау: Ақ Ишанда ол айтқандай мал жоқ, ол жағынан кедей. Мектепке қарсы сөз жүргізбек түгіл. Мектепті, оқушыларды қатты сйлайды. Қолынан келген жәрдемін аямайды. 1922 жылы қазақ институтына жәрдем жинай келген Садық Өтегенұлына 5 миллион сом ақша берген.

Өткен жыл местком пайдасына деп 2 ат, 3 өгізді Сондиқовқа? Берді. Сол жылы 2 апрельде

Түркістан үйез аткомының мекеме салығына деп 1 ат берді. Ақмешіттегі Интернатқа жәрдем деп 420 мың сом берді. Түркістандағы Ленин атына ашылған мектеп пайдасына жарату үшін осы жыл 22 мартта 10 мың сом берді.

Ақ Ишаннан зарар көрген мектеп, ел көргенім жоқ» [8], - деп Жабай Қалықұлының атынан арашаға түседі.

Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінде сақталған Қаратастық ишандарға қатысты қылмыстық істердегі анықтамада Абдужалилов Ғаниходжа ишан мен Қараходжаев Бұрхан және Байзақов Өтемқұл атты молдалардың контрреволюциялық әрекеттері әшкереленіпті. Яғни, сол сыбыстың өзі сүргінге сеп болған 1937-1938 жылдардағы саяси репрессия кезінде Қаратас аудандық НКВД-сына Тұрбат қыстағындағы Исмаил ата мешітін қалқалаған диверсиялық-бүлікші, панисламшыл топтың үш мүшесі жайлы екіұшты ақпарат түседі.

Олардың бірі – Абдужалилов Ғаниходжа ишан 1862 жылы дүниеге келген. Тұрбат ауылының тумасы. Партия қатарында жоқ. Бұрын сотты болмаған, білімді һәм отбасылы бай-ишан.

Екіншісі – 1874 жылы туған Қараходжаев Бұрхан молда. Ол да Тұрбаттың төл перзенті. Жанұялы һәм жағдайлы бай. Білімді ишан ретінде ел арасында біршама беделге де ие. Кезінде кеңеске қарсы көтеріліске де дем бере қатысып, «банды» атанып бұғауланып, 3 жыл концлагерьде көресіні көріп те қайтқан.

Үшіншісі – 1875 жылғы Тұрбаттың сауаты кем болса да ауқатты байы санатындағы Байзақов Өтемқұл деген өкіметке қарсы қазақ. Семьялы және сотталмаған. «Төрт әріптің» тыңшыларының тәпсірлеуінше, үшеуі де өз заманында үріп ішкен, түйені түгімен жұтқан ірі байлар болған. Ал алғашқы екеуі ірі ишандар ретінде назарға ерте ілігіп, 1929 жылы мал-мүлкі кәмпескеленген. Оның да себебі бар-мыш. Өйткені, тыныш жатқан жұрттың құлағын көтерген әлгі екі «тап жауы» сол жылы тоқымдай Тұрбаттың өзінде контрреволюциялық агитациясын асықпай-саспай-ақ бейпіл жүргізіп, үкіметтің астық дайындау мен ұжымдастыру саясатына тосқауыл қоюдың қолдан келер бар амал-айласын жасап баққан. Сол жылдың сарша тамызында өздерімен тілеулес 70 қарулы қаскөйлерге басшылық жасап, Кеңес үкіметінің кезекті жиылысын өткізуге кедергі келтіріп, керістің соңы кескілесуге ұласқан. Нақақтан қан төгіліп, Сырдария губерниясының өкілі Тағаев теріс ниетті топтың қолынан қаза болған. Бұл оқыс оқиғадан хабардар болған жазалаушы отряд ауыл-елді басынған бандылардың бүлігін ұясында ойрандаған соң, айбарынан айырылған Абдужалилов пен Байзақов бас амандан жан сауғалайық деп Өзбекстанға қарай қашса, Қараходжаев қапияда ОГПУ қызметкерлерінің қармағына ілініп істі болып, 3 жылға сотталып концлагерьге жіберіледі.

Бірақ, жаны сірі «тап жауы» ол бұғаудан да ебін тауып босанып қашып, баяғы мүдделестерінің соңынан Өзбекстанға жетеді. Осылайша біраз жыл байыз тапқан бұл үштік бәрібір тыныш жатпай, 1934 жылы Абдужалилов пен Қараходжаев қайтадан Қаратас ауданында бой көрсетеді. Содан салып ұрып ата мекендері – Тұрбатқа табан іліктіріп, баяғы Исмаил ата мешітіне ың-шыңсыз ишан болып бекітіліп, мандайлары бір рет тасқа тисе де тауаны қайтпай, баяғы әуеніне қайта басып, контрреволюциялық үгіт-насихатты үдеткен үстіне үдете түседі.

Жалпы Қараходжаев пен Абдужалиловтың диверсиялық іс әрекеті кеңестік колхоз құрылысын күйретуге бағытталғаны күмән тудырмағасын, тиісті органдар бұл екі бүлікшінің басқан ізін аңдып, қатаң бақылауға алған. «Бақсақ, бақа екен» дегендей, бұл күдік шынға айналып, 1936 жылдың наурызында қатарларына бұрынғы сенімді саяси серіктері Байзақов Өтемқұл да келіп қосылады. Өзбекстаннан келе сала басқа шауып, төске өрлеген Өтемқұл Тұрбат ауылдық кеңесінің «Маданият» колхозында тұрақтап қалады. Осылайша Абдужалилов құрған контрреволюциялық топтың құрығын ұзартқан Өтемқұл молда да төңкерісшіл топтың тізгін ұстарларымен тізе қосып, террористік жоспарларын жүйелей түсіпті-міш.

Қаратастық молда-ишандардың бұл кешірілімес қылмыстарын қоюлата түсетін куәгерлер де табан астында табыла кетіп, солардың бірі – Шайсаев Ә. атты азамат 1937 жылғы 7 қазандағы тергеуде былайша түсінік беріпті:

«... Маған бұл үш «халық жауларының» жымысқы контрреволюциялық әрекеті толығымен мәлім. Абдужалилов Ғаниходжа ахун бұрынғы ауқатты бай. Исмаил ата мешітінде ишан болып аңғал елді теспей сорғанын да Тұрбаттың қара шаруалары түгел біледі. Мұсылмандық сенімге селкеу түсірмеген, жұрт арасында танымал тұлғаға айналған тап жауы. Атақ-даңқының алыс-жақынды шарпығаны соншалықты – тіпті Ташкенттің тақуа-қажылары да бұл молданы жақсы таниды. Түгел бас ие, тағзым ете «тақсырлап» құрмет етеді.

1929 жылдың аласапыранында алдымен конфискацияға ұшырап, репрессияға ілінгенімен, қыбын тауып қашып құтылған ол Орта Азияда қашып-пысып жүріп ақыры тұзаққа түсті. Алысты болжағыш Абдужалилов жылына 4-5 рет Қаратас ауданына соғып, өз жақтастарына контрреволюциялық нұсқау-

тапсырмалар беріп отырғанынан да хабарым бар. Тіпті, «қой дейтін қожа» табылмағасын білгенін істеп, әбден басынған бұл ишан Исмаил ата мешітінде имамдық қыла жүріп, ешкімнің рұқсатынсыз мүдделестерімен мәмілелесу үшін Ташкентке талай мәрте барып қайтқан.

Ал Қараходжаев Бұрханға келетін болсам, 1923 жылы кәмпеске науқанында мал-мүлкі тәркіленген, өз заманында дәурені жүрген бұл дәулетті байдың 100 жылқысы, 500 бас қойы, Қаратас ауданында 3 бірдей жеке дүкені бар. Есігінен кісі үзілмей, 10 жалшыны жұмысқа жегіп, кедей ақысын жеген алпауыттың нақ өзі.

Біз білетін Байзақов сондай байлардың санатындағы адам. Сол Қаратас аймағында ауқымды шаруашылығы бар Байзақов та 12 батырақтың табан ақы, маңдай терін талай жылдар бойы пайдаланып келген қаскөй. 1929 жылы ол да кәмпескеге алғашқылардың бірі болып ұшырағанымен, репрессия салқынын сезген заматта Өзбекстан жаққа зытып кеткен. 1936 жылға дейін сол жат елде тіршілік етіп келді. 1930 жылы кедейлер үкіметі күшіне мініп, конфискация науқаны бай біткеннің берекесін алып біткенде де бұл үшеуі былқ етпей бұрынғы тірлігіне көшіп, «Исмаил ата» мешіті жамағатынан тұратын «Діндар мұсылмандар» атты жасырын контрреволюциялық ұйымын құрып, жымысқы әрекеттерін жалғастыра берген. «Дін-апиынға» еліткен елдің есін алып, қатарларына қарапайым шаруаларды да көптеп тартып, басымызға әлдеқандай күн туады деп қару-жарағын да қамдап қойған.

Бұл бүлікшіл ұйымның бастапқы әрекеті:

«Коллективтендіруге кедейлер беталды қуанып күпіне бермесін. Кеңес үкіметі қалай тез құрылса, көзді ашып-жұмғанша солай тез күйрейді. Ұжымдастыру деген де болашағы жоқ баянсыз бастама. Бұл дүниеде бәрі ортақ болуы әсте мүмкін емес. Естерің болса, ортақ өгізден оңаша бұзау артық екенін ұмытпаңдар. Әлі-ақ колхозға кірсеңдер көресіні көресіндер. Әйелдерің де ортақ болып, отбасыларыңның ойран-ботқасы шығады», - деп сауаты жоқ кедейлердің арасына сыпсың таратты. Жаңа үкіметтен үміттеніп отырған батырақ атаулының үрейін ұшырған. Одан қалса, енді ғана ірге көтерген колхоздардың астық дайындау науқанына да барынша бөгет болып, 1929 жылдың шіліңгір шілдесінде өздері құрған қарулы бандылармен Қаратас ауданы аумағында кеңестік билік қызметкерлерімен қақтығысып, сол ереуілді егесте Сырдария губкомының өкілі Тағаев Райымбек райынан қайтпаған рақымсыздардың қолынан қаза болған. Жел беріп желіктірген бандылар көтерілісі қан-жоса етіп басылған соң, қалай сытылып шыққаны белгісіз, бар бүлікке бастамашылардың бірі – Байзақов бір түнде тірі жанға білдірмей Өзбекстанға өтіп кетеді. Қараходжаев болса ОГПУ қолына түсіп, 3 жылға жазаға кесілгенімен, барса келместей көрінген концлагерьден қашып шығып, ол да құшағы кең Өзбекстаннан пана тауыпты.

Қызыл өкіметтің қаһарынан қаймықпаған Қараходжаев 1934 жылы Қаратасқа қайта оралып, ауылдық кеңестің бұрынғы басшысы, бай-қулақ Зияевтің бауырмашылдығымен баспаналы болып, «Исмаил ата» мешітінің имамы Канходжаевтың қарамағында еш алаңсыз бұрынғы қызметін атқара береді. Осылайша бірте-бірте мешіт билігі Бұрханның қолына басыбүтін тиіп, Абдужалиловтың астыртын тапсырмасын орындауға көшкен диверсиялық-панисламистік ұйым айрандай ұйыған елдің ынтымағын бұзып, ауызбіршілігінен айырған. Содан бермен қарай панисламистер пәрмені қарапайым колхозшыларды да коммунизм нұсқаған тура жолдан тайдырып, контрреволюциялық қоғамға жат элементтердің бұл ордасы құлашын кеңге жая түскені жұртқа да, ОГПУ органдарына да аян.

Одан қалса, айыбы көп Абдужалилов пен қара ниетті Қараходжаев заңсыз емшілікпен де айналысып, ел азаматтарының денсаулығына елеулі нұқсан келтіргені жөнінде де қолымызда нақты мәліметтер бар.

Жалпы Абдужалилов пен Қараходжаевтың контрреволюциялық қимылдарын айғақтай түсетін айыптары мыналар:

Біріншіден, бұл екеуі жамағатты күштеп мешітке жиып, құран оқығанымен қоймай, өз насихаттарында үкіметке қарсы сөзді үнемі айтып отырған.

Екіншіден, діттегені басқа бұл елбұзарлар қызыл үкіметтің кейбір шешімдерін де момын шаруаға теріс түсіндіріп, советтік жүйені ішінен ірітуге жан сала кіріскен. Кіріскені сол, Торгсиннің жабылуына жаны кіре жадыраған Абдужалилов алқалы көптің алдында айылын жимай:

«Ардақты ағайын, Торгсиннің жабылатынын бір жұма бұрын аталарым аян берген түстен білдім. Демек, дәуірлеп келеді деген Кеңес үкіметінің ғұмыры камшының сабындай қып-қысқа. Көріңдер де тұрыңдар, түп-тура 40 күннен кейін қызылдар өкіметінің қара шаңырағы ортасына түсіп, бір-ақ күйрейді. Сонда «Күйттегенім – кедейдің қамы» деп жарғақ құлағы жастыққа тимей жүрген өкіметтің мүше, өкілдерінің өзі өз қамын күйттеп, партияның алтын қорына таласып қырық пышақ болады», - деп айтып салыпты.

Тіпті, бара-бара большевиктік билікті әбден басынған панисламистер 1936 жылы Тәжікстанда

болған жер сілкінісін де құдайсыз коммунистерге жіберілген Құдайдың қаһары деп қараша халықты қорқытып, көпшілікті дін исламнан, бабалар сенімінен бездірген большевиктер колхозына кірмеуге үндейді. Байы жоқ ауылдың бәсіз қалатынын, мұсылмандығынан арылған елдің арсыздыққа беттейтінін жұма сайын айтып, жұртты да сол жалған уағызға ұйытқан.

Одан қалса, өз жағдайларын түзеу үшін «мешітке көмек керек» деген сылтаумен колхозшылардан ерікті, еріксіз түрде ақша, астық жинап, бұл жұмысқа Шарбұлақ пен Тұрбаттағы өз мешіттерінің қалпелерін түгел жұмылдырған. Яғни, астарламай ашығын айтсақ, Абдужалилов бастаған араны ашылғандар батырақ біткеннің әрқайсысына 4,5 пұт астық, 8 пұт арпа, 8 пұт жүгері салық салған.

Ал, 1936 жылы Тұрбатқа келе сала-ақ Абдужалилов бастаған астыртын топтың кең шапанының шалғайына тығылған Байзақов та білгенінен жаңылмай, мешіт алдындағы жиында сағы сынған Совет үкіметінің 1929-1930 жылдардағы саясатының өзі қателікке толы болғандықтан тығырыққа тірелгенін тәптіштей айтып, батырақ біткенді бас шұлғи бермей берік бекініп, шекаралық аудандарға жаппай қоныс аударуға шақырады. Сол арада шетелдік интервенттердің келуін күтіп, көпшілік қолдамаған атеист большевиктерді ұясында тұншықтыруға болатынын бүкпесіз баяндайды. Осылайша ойындағысы болған Байзақов Өтемқұл Әзімбаев Қожамқұл деген бай-қулақпен тонның ішкі бауындай араласа отырып, Тұрбат ауылдық кеңесіне қарайтын «Маданият» кеңшарынан жаңа мешіттің ашылуына қол жеткізеді де, осынау үкімет қолдамаған ғибадат үйін салуға сол маңайда тіршілік кешетін бар колхозшыны тартады. Яғни, мектеп салуға мемлекет тарапынан бөлінген құрылыс материалдарын мешіт ғимаратын көтеруге көпшілікті көндіріп, өз дегендеріне жетіп, көңілдерін демейді. Бұл бұрыс шешімге қарсы болғандарды күні батуға таяу тұрған Совет үкіметі қайта бас көтерместей болып біржолата құлағанда, мұсылман билігі маңдайларынан сипамайтынын айтып секемдендіреді. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, мен жоғарыда айтылған Абдужалилов, Қараходжаев, Байзақовтардың жосықсыз тірлігін тергеу барысында да түгелдей айттым. Айтылған сөзімнің ақиқат екеніне айғақ ретінде қолымды қоямын» [9].

Шындығына келгенде, тергеуді жүргізген аудандық НКВД басшысы Пимаковтың анықтамасы да, көрген-білгені күмәнді куәгердің осынау 4-5 беттік жазбасы да сорпасы сорғалаған жалған жала, өрмегі жиылмаған өтірік екені бесенеден белгілі.

ОГПУ қызметкерлері тізеге басып, тәубесіне келтірсе де, қоқан-лоққы көрсетіп қол қойғызса да, дегеніне жеткендері анық.

Одан бөлек, Қаратастық молда-ишандардың бұл ісіне кезекті бір куәгер Есінбаев У-дың да улы мәлімдемесі қоса тігіліпті. Оқиық.

«... Ғаниходжаның ірі шонжар, Бұрханның бақуатты бай-саудагер екені баршаға мәлім. Төңіректегі елден тиын сауған бұл саудагер өзінің жекеменшік 2 дүкенінде азық-түлік пен ет сатып, ел үстінен күн көріп әбден дәндеген. Ал Өтемқұлға келсек, байлығын малданып, бұрынғы өкіметтің тұсында атқамінер болып ауыл-елді ұсыныста ұстаған кісі.

Бұл үшеуі кәмпескенің кезінде колхозға қарсы елді көтеріп, Ташкенттен келген Ханходжаев Мүбәрак ишанды алдыларына салып қарулы тобырды қызыл өкіметпен күреске салған көзір контралар. Сол үшін кезінде сазайларын тартса да сабаларына түспепті. Осы үркердей үшеу «Исмаил ата» мешітін қалқалап, қалың бұқараны соқтықпалы, соқпақты жолға салып, контрреволюциялық үгітті Өзбекстаннан келгесін тіпті үдетіп жібергені жұрттың жадында.

Біздің ел билеген кейбір коммунистерде де ес жоқ. Мысалы «Маданият» колхозының председатели Үркінбаев үркіншілік кезде елден безіп, заман тынышталған 1936 жылы Ташкенттен Тұрбатқа қайта оралған Өтемқұл молданың құрметіне ауылда үлкен ас берді. Сол аста елдің алды болып сөз алған ишан өзін НКВД қызметкерлері нақақтан-нақақ қамауға алынғанына жиылған жұртты түгел иландырып, түптің түбінде бұл төңкерістен қара қазаққа титтей де пайда жоқтығын жасырмай жеткізіп, болашақта исламға сүйенген іргелі мемлекет орнағанда орыс бастаған большевиктердің бұл елден біржола қарасын батыратынын баса айтты.

Ал, 1937 жылы Байзақов тағы бір бүлікті бастап, ауыл еңбеккерлерін жаңа мешіт салуға жаппай жұмылдырып, көнбеген кейбір телі-тентекті ақырет күнімен қорқытып, «Құдайсыз қурай да сынбайды» деп колхоз жиналысында жағы сембей совет үкіметін жамандауын қоймады» [10].

Бұл екі еңбекшінің жазбасы аз болғандай, өтірікті шындай, ақсақты тындай қылған тағы бір қаралаушы куәгер Ергашев Х. 1937 жылы 8 қазанда берген жауабында былайша сайрапты:

«... Бұл үш бай-ишанның конфискацияға ұшырап, елден қашып, қайта оралып жүрген тұстағы былық-шылығына толық тоқталмай-ақ төтесіне тартып, турасына көшсем, Өзбекстаннан өз ауылым деп өзеуреп келген ишандар «Исмаил ата» мешіті мұрасына қалғандай өз иелігіне көшкенде, көппен санаспай, саяси репрессия сүргінінен жан-жаққа бас сауғалап бытырап қашып жүрген ауыл-ауылдың бұрынғы ишан-молдаларының бәрін шақырып, басын қосып, кәдімгідей күшке айналдырды. Дін үшін

жаны егіле күйгенсіп, жұрт ұйқыға жатқанда жақтастарын жасырын түрде мешітке жиып, мемлекетке қарсы агитация жүргізді. Сондай саяси сауаты барларды секем алдыратын жиында олар жаңа үкіметпен өліспей беріспеуге құран ұстап ант беріп, жаңа қоғамның жаңалықтарына үрке қарады. Айғақтай сөйлеп, ашығын айтсам, ел ішінде ауру-сырқау көбейіп, жоғарыға өтініш жолданғасын алақандай Тұрбат ауылында 1935 жылы алғашқы медициналық пункт ашылған болатын. Тәжірибесі мол дәрігер маман да ауданнан арнайы жіберілген тұғын. Сөйтсе де бұл емдеу орнына елдің ықыласы ерекше болды дей алмаймын.

Оның бәріне кінәлі – әлгі әккі ишандар. Олар кәпірден ем-дом іздеген жанның жұмаққа бармайтынын жұртқа жұмбақтап түсіндірген соң, медициналық пункттің есігін ашқан жан болмады. Науқасы жанына батқандар, кеселі мендегендер – бәрі түгел сол молда-ишандарға жүгініп, дем салдырып дауаланғасып, ішірткі ішіп індеттен құтылғансып далбасалап жүрді. «Аңқау елге – арамза молда» деген осы, надан халық мешіттің алдын бермей, ишандарға көрінуге күніне кем дегенде 10 колхозшы келетін болды. Аталған үш молда елді заңсыз үшкіріп емделенсігенімен қоймай, өздерінің түпкі мақсаттарын да тасада ұстамай, төңкеріске қарсы ашық агитацияны жүргізіп отырды.

Әсіресе, өз сеніміне елдің басын дуалап кіргізген Қараходжаев түсінде Кеңес үкіметінің келмеске кеткенін жиі көретінін жұртқа жария етуден еш жалықпайтын. Оның дінге сенушілер арасында тұлғаға айналып, танымал болғаны сонша – аузынан шыққан әрбір сөзді шындық көріп қағып алғандар шырғасын шығармай қаз-қалпында колхозшылардың құлағына құйып отырды.

Осылайша қарапайым колхозшылар арасында да советке қас саяси надандардың қарасы бой көрсете бастады. Мысалы, 1936 жылы аймақтағы ұлтшылдық-панисламистік ұйымының көсемі Қараходжаевтың тапсырмасымен Абдужалилов ахун Тұрбат ауылдық кеңесінің мұрабы Азизов Халпені азғырып, мақта суару кезінде алқапқа суды әдейі үзіп-созып аз жіберуге көндіріп, колхоз жұмысын кері кетірген. Кедергі болар кісінің жоқтығына көзі жеткен молда мақталы алқапқа қарай ағып бара жатқан бір арық суды жолдан бөгеп, өз бақшасын емін-еркін суғарған. Осылайша ол төңкерісшіл топтың тапсырмасын мүлтіксіз орындап, мемлекет пен колхозға орны толмайтын орасан шығын келтірген. Мақтаның өнімін де күрт түсіріп көңілі көншігені мұрап Азизовты тиісті орындар қысым мен тергеуге алып жүз түгел мойындатқасын-ақ мәлім болды.

Айтпақшы, ауылға Өзбекстаннан Байзақов молда келгеннен кейін контрреволюциялық ұйымның жұмысы жандана түсті. Жоғарыдағы куәгерлер анықтап айтқан «Маданияттағы» мешіттен бөлек Байзақов «Өрнек» т.б. секілді колхозшыларда да жаңа мешіттердің бой көтеруіне мұрындық болып, коммунизмге қастығын сөзімен де, ісімен де дәлелдеп: «Көп ұзамай сендер сенген Сове үкіметінің жары-ғы сөніп, кең байтақ Қазақстанда бұржуазиялық мұсылман мемлекеті орнайды. Соған бәріміз сақадай сай болайық. Бұл – уақытша қиындық. Қуғын-сүргіннен қорықсаңдар, тайлы-тұяқтарың қалмай Өзбекстанға көшіндер. Онда мешіт те орнында, молдаға ұйыған мұсылман да көп. Жырақтау болса да исламға сенген иманды жұртқа ол жақта жақсы өмір бар...», - деп жұрт арасына жік салды» [11]. Құпия архивте күні бүгінге дейін мұрты бұзылмай сақталған аталмыш жасанды қылмыстық істің жай-жапсары осындай.

Осылайша ойдан қосылған, яғни қысыммен жазылған куәлардың ант-су ішкен ақтық жазбасына сүйенген сот көпке созбай-ақ мынадай қорытындыға келеді:

«... 1917 жылдан тұтқындалғанша контрреволюциялық ұлтшылдық ұйымның сойылын соққан Тұрбаттық тақуалар аймақтағы Сүлеймен молда, Гүлтөрехан мен Насырхан Ишанхановтар секілді ірі дін өкілдерімен астыртын сөз байласып, өз ұйымына молда-ишандарды топ-тобымен тарта берген. Нақтырақ айтсақ, 1923 жылы бұл террористік топтың қатарына Нұрматов, Құдайбергенов, Халанзаров Өмірәлі, Божаяев Усман, Абдіразақ, Мусамат, Бабашев Ниязғали, Омар, Валиев Омар, Муллаватаяев Мырзаәділет, Сүлеймен, Райымқұл, Нажмеддинов Құтбетдин т.б. молда-ишандар қосылса, 1928 жылғы байларды кәмпескелеу науқанында ұйымның жұмысы сәл саябырлап қалғанымен қысқа мерзімде панисламистер тобын Мылтықбай, Төлеуімбет, Бекбосын, Бекіш, Тұрғымбай, Тәттімбай, Бекетбай, Беделбай секілді молда-ишандар толықтырған.

Одан әрі Нұрмағамбет, Тасмағамбект имамдар да тізе қосып тоаптың қарасын көбейтіп, 1934 жылы Ташкентте Мақсұт, Снат, Хадырхан молдалар, 1935 жылы Закиртөреев Ғұлямтөре, Закиртөреев Ақылтөре, Абдиллах, Шанбабахан, Абдуллахан, Ғанихан (Ғани қожа, Ғани ишан деген де атпен көпке аян) т.б. көптеген молда-ишандар контрреволюциялық ұйымға саналы түрде бас сұғып, Совет үкіметіне қарсы ашық және астыртын ымырасыз күресін жүргізгені үшін қатаң жазаланады» [12].

Әрине, Қаратастық молда-ишандардың бұл қасіретті тағдыры, талайлы өмір жолы еліміздегі барша дін өкілдеріне де тән болды десек, ақиқаттан алшақ кетпейміз. Өңір мұрағаттарында да кеңестік дін саясатымен қуғындалғандар жайында мәліметтер мол. Мәселен, Шымкент қаласына қарайтын бір ғана Қақпа қыстағындағы молдалар турасындағы біз түзген толыққанды тізімде 35 ишанның аты-жөнін

тәпсірледік. Яғни, саясат дауылының, ғасыр дүрбелеңінің құрбаны болғандар құдай жолын қалағаны үшін алдымен хақысыздар санатына ілігіпті [13]. Қараңыз:

	Әкесінің, өзінің аты	Жасы	Барлық жаны	Қайда тұрады	Қай уақыттан бері хақысыз болған	Не себептен хақысыз болған
1	Мұхтұржан Сұлтанұлы	40	4	Сайрам бекер	30-31	Ишан, саудагер
2	Тұрымбет Ырсыметұлы	61	8	Сайрам бекер	28-29	Мешіт молдасы
3	Селмон Насыралыұлы	70	7	Ташкент	28-29	Ишан, саудагер болған
4	Зәкірхан Әбдікәдірханұлы	27	3	Ташкент	30-31	Ишан, саудагер, кісі күшінен пайдаланған
5	Морхан Зәкірханұлы	26	5	Ташкент	30-31	Ишан, саудагер, кісі күшінен пайдаланған
6	Смайлхан Момытханұлы	43	7	Опись болған	27-28	Бай, кулак, ишан
7	Құланқожа Нышанқожаұлы	68	4	Ташкент	27-28	Ишан
8	Ешен Қожайұлы	48	8	Ташкент	28-29	Ишан, қожа-молда
9	Бірланбай Бірханұлы	68	6	Ташкент	28-29	Делдал саудагер, дамолла
10	Құрбанқожа Салымсақұлы	45	6	Ташкент	28-29	Ишан
11	Аппасхан Надірханұлы	32	4	Ташкент	28-29	Ишан баласы, адам жалдаған
12	Табысхан Нәдірханұлы	38	4	Ташкент	28-29	Дамолла, кісі күшінен пайдаланған
13	Ташқожа Кәдерқожаұлы	35	7	Ташкент	28-29	Дамолла, кісі күшінен пайдаланған
14	Мұбарак Қашқанұлы	28	9	Ташкент	28-29	Ишан
15	Ақрамхан Қашқанұлы	36	5	Ташкент	28-29	Ишан
16	Сұлтанхан Қашқанұлы	33	4	Ташкент	28-29	Ишан
17	Ахметжан Медмержанұлы	45	8	Ташкент	28-29	Ишан, молда, кісі күшінен пайдаланған
18	Ергеш Әлқошұлы	34	6	Ташкент	28-29	Ишан, молла, кісі күшінен пайдаланған
19	Тұрметмақсұм Рысметұлы	43	8	Ташкент	28-29	Ишан, дамолла, кісі күшінен пайдаланған
20	Сейітжан Омарқожаұлы	35	4	Ташкент	30-31	Дамолла, кісі күшінен пайдаланған
21	Құлмат Мадырайымұлы	47	-	Ташкент	30	Дамолла болған
22	Сартқожа Қазықожаұлы	37	-		30	Ишан мұрит атанған
23	Айымхан Ғниязқанұлы	65	-	Ташкент	30	Ишан мұрит атанған
24	Тасқожа Әбдіжаппарұлы	32	-	Ташкент	30	Бай-кулак, ишан болған кісі
25	Ғабдірахман Исламұлы	53	-	Ташкент	30	Дамолла, ишан болған кісі
26	Момынғазы Қасымұлы	39	-	Ташкент	30	Дамолла, ишан
27	Бадалхан Құрбанқұлұлы	62	-	Өлген	30-31	Бай, дамолла болған, кісі күшінен пайдаланған
28	Сәбитқазы Халқожаұлы	70	-	Ташкент	30-31	Ишан мұрит болған
29	Мірсағ Дамоллаұлы	29	-	Поселкада	30-31	Дамолла, кісі күшінен

						пайдаланған
30	Мусақажы Асқарұлы	57	-	Өлген	29	Ишан болған
31	Әлжаман Исламұлы	55	-		29	Дамолла болған
32	Әлімхан Сайдақбарханұлы	60	-	Ташкент		Ишан болған
33	Яқұпжан Юсүпжанұлы	38		Ташкент		Дамолла, ишан
34	Әбілқасым Ахметқожаұлы	50		Ташкент		Дамолла
35	Ариокан Башшаюсүпұлы	60		Ташкент		Саудагер, ишан

Яғни, 1927-1931 жылдары саяси репрессияға ұшыраған бұл молдалардың жас шамасы да әртүрлі. Кейбір қазы-хазіреттердің жасы жалындаған 25-26-ларда болса, азапты ғұмыр кешкен ахундардың алды 70-тен асып кеткен ақсақалдық жаста. Олардың өзі туралы ғана емес, жанұясындағы жан саны да түгелдей тәптіштеп жазылғанына қарағанда, қуғын-сүргін қасіреті олардың отбасын да ойрандағаны анық.

Жалпы осы шағын ғана Қақпа ауылындағы сайлау еркінен айырылған хақысыздар тізімін байыппен шола отырып, мынадай байламға тоқтауға болады:

Біріншіден, бұл репрессияның алғашқы толқынына ілінген діни ілім иелері жосықсыз қуғындаудың, себепсіз сүргінге ұшыратудың қарқынынан қорқып, кір жуып, кіндік кескен өлкесінен амалсыздан ауған. Яғни, 35 ишанның саяси сүргін тұсында бірі ғана Алланың ажалымен бақилық болса, қалғандарының қасіретті тағдыры қара ниетті адамдардың қолымен шешілгені күмән тудырмайды. Өйткені, осынау ишандардың екеуі ғана Сайрамда тұрақтап қалса, қалғанының бәрі Ташкентте тұтқындалғанына қарап-ақ қызыл үкіметтің құрығы ұзын болғандығын болжауға болады.

Демек, «ишан, саудагер, мешіт молдасы, кісі күшінен пайдаланған, бай-кулак, делдал, дамолла, мүрит» саналып, саяси себеппен сотты болғандарды бүгінгі бостан дәуірде басыбүтін ақтаудың маңызы зор.

Тағы да мұрағат құжаттарын сөйлете отырар болсақ, Сұлтанрабат ауылындағы 1932 жылғы ауқат-тылар тізбесінде де үш ишанның түсі, есім-сойына ерекше тоқталып, қызыл қаламмен ерекше белгілеп қойыпты [14].

	Өзінің, әкесінің аты	Барлық жаны	жасы	Қайда тұрады	Қашан қақысыз болған	Не себептен қақысыз болған
1	Сопыөзез Қайыпөзезұлы	3		Шымкент	1929 ж.	Бай-кулак, имам болған
2	Жұмабай Жолдашұлы	4		Ташкент	1929 ж.	Бай, ишан
3	Әбдірахман Әбдіхалықұлы	4		Ташкент	1929 ж.	Имам

Дегенмен, Сұлтанрабаттың бұрынғы бай һәм имамы Сопыөзездің кейінгі тағдыры, Ташкенттен пана тапқан Жұмабай ишанның жұмбақ өмірі, қызыл тасборанды үдеткен өкіметтің өктем саясаты мен тағдырдың өкпек желінен шошып, Өзбекстанға өтіп кеткен Әбдірахман молданың т.б. сол сияқты дін қызметкерлерінің қуғындалу қасіреті әлі де болса байыппен зерделеуді, кеңірек қарастыруды қажет ететіні де күмәнсіз.

Ал, Қарабұлақ қышлағындағы хақысыз ишандар тізіміне енген Әбдірахим Тойшыбекұлы, Ташмат Исраилұлы, Мәлікжан Мырзабайұлы, Ибрахим Нышанұлы, Исраил Имамұлы, Маманияз Әлиметұлы, Мырзадәулет Ботаұлы, Гүлтөрехан Ишанханұлы, Моланай Нұрмұхаммедұлы, Молдаөмір Тәшметұлы, Атахан Рысбайұлы, Құдайберген Халметұлы, Әбдіғани Анарматұлы, Сүлейменқажы Юсупәлиев, Атанияз Тоқтарұлы, Мүтәл Артықбайұлы, Әбділлә Өмірұлы, Дәйімқұл Хәйтеқұлыларының да тең жартысы қамаққа алынып, қалған жартысы жан сауғалап қашып, тоталитарлық билік елді иманға ұйытқан ислам ғұламаларының, дін қайраткерлерінің тоз-тозын шығарып, өмірін тозаққа айналдырған [15].

Одан бөлек, 1930-1931 жылғы сайлау еркі жойылған бай-кулактар және молда, ишан, саудагерлердің санатына қосылған Жолдас Тәжіұлы, Нұролла Әлияқбарұлы, Ескендір Аққұлыұлы, Кенжебай Жамантайұлы, Мәметқан Әдіпұлы да бірі байдың баласы, қазы, мешітке имам болғандығы, кедей еңбегін жегендігі, кісі күшінен пайдаланғандығы, әкесінің жолын қуып, ишандықты таңдағаны үшін сотты болып, сүргін көрген.

Сонымен қатар, Сырдария губениясы, Түркістан уезі, Жаңақорған болысының 7-ауылдық кеңесіне қарайтын 1927 жылдың 21 қаңтарында жазылып, сайлау, сайлану құқықтары жойылып, жаппай жазаланған Шәмші Рахметоллаұлы, Жағда Сырқожаұлы, Жүніс Қосжанұлы, Нұрша Оспанұлы, Әбдіраман Тәжіұлы, Исақан Рахманбердіұлы, Ибраһим Дидашұлы, Бабахан Нұрметұлы, Моллашүкір Бәйішұлы, Ғабдіғалим Ғабдірахымұлы, Ермет Тұрсынбайұлы, Молладос Нөпірұлы, Ибраһим Хасенқожаұлы, Тәжібай Байкуанышұлы секілді қазақ-өзбегі аралас молда-ишандар да дәстүрлі дін өкілі ретінде үкімет тарапынан саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Десе де, оларға қатысты қылмыстық істің қаулы-қарарлары, үкім-шешімдері табыла қойған жоқ [16].

Бұл тақырыпта біз саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның осынау ұлт тарихы үшін қомақты олжа саналатын ортақ іске сүбелі үлес қосып жүрген осынау комиссия құрамындағы барлық жұмысшы топтардың ауқымды істі артқарып жатқандығын да айтуға тиіспіз.

Мысалы, Түркістан облысы және Шымкент қаласы аймағында саяси репрессияға ілінген молда-ишандардан 107 азамат анықталса, оның 76-сы ислам дінінің өкілі, 31-і христиан дінінің өкілі екен. Аталынған 76 ислам діні өкілінің 19-ы нақты Шымкент қаласының тумасы.

Дәйектей түсер болсақ, Шымкент қаласынан 19 ишан, Түркістан қаласынан 9 молда, Арыс ауданынан 5 ишан, Бәйдібек ауданынан 3 имам, Келес ауданынан 9 молда, Қазығұрт ауданынан 2 имам, Мақтарал ауданынан 5 ишан, Отырар ауданынан 3 ишан, Түлкібас ауданынан 2 ишан, Сайрам ауданынан 6 ишан, Созақ ауданынан 4 ишан, Қызылорда облысынан 1 ишанның аты-жөні, атқарған қызметі анықталып, ақтауға ұсынылған.

Қорыта айтқанда, кеңестік кезеңдегі дін өкілдеріне қарсы озбырлықты, шектен тыс қуғындау саясатты мынадай үш кезеңге бөліп зерделеуге болады:

1. 1924-1926 жж. Дінге қарсы ұйымдардың көптеп құрылып, атеистік идеологияның қарқын алуы;
2. 1927-1928 жж. Халықты діннен бездіру арқылы құдайсыз қоғамды насихаттаудың нақтылы жоспармен, меже-міндеттермен жүзеге асуы, дін өкілдеріне саяси қысым көрсету анық түрде көрініс табуы;
3. 1929-1932 жж. Дінге қарсы жұмыстардың жүйеленуі, молда-ишандарды репрессиялауды алғашқы жоспарды артығымен орындау.

Алайда, жоғарыда аталған мемлекеттік комиссияның жемісті жұмысының нәтижесінде төмендегі кестедегі 3 ишан-молда да бүтінде ақтауға ұсынылып отыр [17].

№	Құрбанның аты-жөні	Ақталған	Ақталмаған
1.	Атаходжаев Азизхан		+
2.	Хабидуллаев Нахиб		+
3.	Насуруллаев Шайхоислам		+

Ақтауға ұсынылған бұл құрбандар қатарындағы Атаходжаев Азизхан, Хабидуллаев Нахиб, Насуруллаев Шайхоислам секілді өңіріміздегі дін өкілдері кезінде азизляр, бірі нахиб, бірі шайх болғаны үшін сайлау құқығы шектелген екен.

Аталған 3 азамат Түркістан қаласының тұрғындары болған және дәстүрлі дін өкілі ретінде қызмет атқарғандығы үшін үкімет тарапынан саяси қысымға ұшыраған. Бұл 3 ишан ақталғандар тізімінде бұған дейін кездеспеген. Әзірге қылмыстық іске қатысты қаулы-қарар, үкім-шешімдері толық болса да, зерттеу жұмыстарын жалғастыру барысында біраз шындықтың беті ашылатыны анық.

Ал, 2 ақталған, 1 ақталмаған ишан-молдалардың ішінде біздің назарымызды аударған – Әзербек ишан. Әзербек ишан заманында молда да болған, жалшы да жалдаған, емшілігі де бар ел естісі. «Адам оқыған. Қазір колхоздың малын сойдыруда. Мысалы, Тұрлыбекұлының 1 ешкісін сойдырған (1931 жылы кәмпескеленген)» деген жаламен жаза тартыпты.

Сондай-ақ, ақтауға ұсынылған Жолдас Тәжіұлы байдың баласы, өзі қазы, мешітке имам болғаны себепті, Нұролла Әлияқбарұлы да молда, мешітке имам болғаны, кедейлерді жегені үшін, Шәмші Рахметоллаұлы, Жағда Сырқожаұлы да ишандығы себепті, одан бөлек, Жүніс Қосжанұлы, Нұрша Оспанұлы, Әбдіраман Тәжіұлы, Исақан Рахманбердіұлы молдалығы үшін мемлекет қырына ілініп, сайлау құқығынан айырылып, қиямет ғасырының құрбанына айналған азаматтар.

Дінге қарсы ымырасыз күресте құдайсыздар ұйымының белсене қызмет атқарғаны да белгілі. Бұл

ұйымға партия басшылығы жылдық жоспар бойынша сол өңірдегі тұрғындармен кездесулер кездесулер ұйымдастыруға ұйытқы болып, жастарды дінсіздікке баулуға арнайы лекциялар да оқытылып тұрды. Яғни, өскелең ұрпақты атеистікке үндейтін оқулы, кітаптар көпшілікке қолжетімді болып, ұлттық сана лайланды, діни сенім күресінге тасталды.

«Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві» мәліметтеріне сүйенсек, партия жетекшілері дін істері бойынша көптеген жиындар шақыртып, хаттамалар толтырып, дінге қарсы күрес мемлекеттік масштабта жүзеге асырылды. Имам, ишан-молдалардың туған-туыстары партия қатарынан шығарылып, үкімет дәстүрлі дін өкілдерін олардың үрім-бұтағын сайлау құқығынан шектеп, қоғамнан шеттетуге барын салды.

Қысқасы, үкімет тарапынан түрлі қысымдар көрген өңірдегі молда-ишандардың дені амалсыздан Өзбекстанға бас сауғалап қашуға мәжбүр болған. Қашып үлгермегендері тұтқынға алынып, жер айдалған, бірқатары атылған. Алайда, олардың нақты аты-жөні, толық саны әзірге беймәлім. Өйткені, Кеңес үкіметі қызметкерлері аталған адамдарға қатысты деректерді ақтауға құлықсыз болған сыңайлы. Сондықтан, өңіріміздегі дін өкілдері, діни оқу орындары, молда-ишандарды жаппай жазалау үдерісі әлі де болса тереңдете зерттеуді, індете ізденуді керек ететіні айдан анық.

Өңіріміздегі молда-ишандарды репрессиялаудың белең алған тұсында Кеңес үкіметі де діни ахуалды бақылау жұмыстарын мейлінше күшейтіп, соларға қатысты мәліметтер мен құжаттар құпия түрде қат-талып отырды. Солардың бірі – Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының архивінде сақталған Шустровтың мәлімдемесі. Шенді Шустровтың шегелеп айтып, шып-шырғасын шығармай баяндауы-на қарағанда, Алматыда қарапайым шаруаны ақырзаманмен қорқытқан молда-ишандар мен поптар қала-лық кеңеске тіркелмей-ақ мешіт пен шіркеу жұмысын жанданыра түссе, Сталин колхозының тұрғындары ораза күні жүз түгел жұмысқа шығудан бас тартқан.

«Қызылордадағы жағдай мұнан да сорақы. Діншілдердің есіргені сонша – кейбір колхоздарда ораза мейрамы ерекше тойланып, Сұлутөбе МТС-ында сүндетке отырғызу рәсімдері де салтанатпен өткізілген. Сол аймақтың христиандары да олардан қалыспай, шіркеу мен оның қақпасын жөндеуге жұрттан ың-шыңсыз 2000 сом жинап алып, діни агитацияны үдете түскен.

Кейбір кеңестік қызметкерлер дінге қарсы күресте қырағылық танытудың орнына, өздері де өртке дем беріп өршітіп, өкіметке қарсы өрескел тәртіп бұзғандарын байқамағанын қалған. Сондай советтік жүйеге қас қызметкерлердің бірі, Түркістандағы «Еңбекші» артелінің председателі, коммунист Якуба өзі бас болып, шайханада ораза айтын кең көлемде атап өтіп, осынау шарада ұлт-аспаптар оркестірін де ұйымдастырып, шектен шыққан.

Ал, Келес ауданындағы «Тұрар» колхозында молдалар ығына жығылған жұрттың жәрдемімен жергілікті мешітті жөндеп алса, Қазалыда да бостандық сүйегіш большевикті алаңдатарлық жағдайлар орын алған. Белгісіз біреу пошта жәшігіне:

«Құрметті жамағат! Қиырдағы Иерусалимде таңғы намаз үстінде таңғажайып жайт болып, иманға ұйығандарға Жаратқанның даусы естіліпті. Дінсіз коммунистерге ерсендер, Құдайдың қаһарына ұшырай-сыңдар! Тәубеге келіп, мінәжат етсендер аман қаласыңдар. Ол үшін осы жазбаны он данаға жеткізіп, құдайы көршілеріңе таратыңдар!» деген хат қалдырып, ашық арандатушылыққа барған[18], - деген Шустровтың шымбаға батар сөзінен соң жергілікті билік шұғыл шараларды қолға алып, дін насихатына тосқауыл болуға шындап кіріскен сыңайлы.

Яғни, атеистік саясатты айна-қатесіз жүзеге асырушы билік орыстілді және қазақтылді ортада ел арасына «Шіркеудің шибөрілері буржуазияшыл-ұлтшылдармен ауыз жаласып, сатқындығын сәт сайын байқатып отыр. Олар «халық жаулары» – иуда Троцкиймен және Бухарин дейтін итпен бірлесе одақ құрып, шетел барлауының тапсырмасын түгелдей орындауда. Сөйте тұра жазасыз қалуы қалай?! «Өгізге туған күн бұзауға да туады», қазақтар сендер де қам қылыңдар. Бұл қолы қанға бояған дінді жамылған жаулар Қазан төңкерісінен соң бақытты өмірге енді ғана батыл қадам басқан қазақ халқының да болашағына балта шабудан еш тайынар емес.

Сталиндік Конституцияны кедейлерге теріс түсіндіруге тырысып баққан бұл бақай есепті төңкерісшіл топтың мұнымен тоқтамай, тарих доңғалағын кері айналдыруды көксейтіні күн сайын әрекет-пиғыл-дарынан көрініп те тұр. Сондықтан, совет кедейлері, ояныңдар! Айналаға ойлы көзбен қараңдар. Большевиктік қырағылықты күшейтіндер! Молда, поптар бастаған әккі жаумен күресте, антикеңестік ұлтшыл-фашистік бандылардың басқан ізін аңдыңдар!» деген сипаттағы түрлі ұнпарақтар мен үндеулер таратып, мынадай қатқыл шараларды қолға алған [19]:

1. Дінге қарсы оқулықтар мен әдебиеттерді орыс және қазақ тілдерінде кең көлемді тиражбен баспадан шығарып, бұқараға тегін тарату.
2. Облыс пен аудан орталықтарында шеттегі шопан ауылдары мен ірі қалаларда 10 күндік дінге қарсы курстар ашып, оның жұмысын ұдайы бақылауға алу.
3. Маркс, Энгельс, Ленин, Сталиннің дін туралы және онымен ымырасыз күрес жайындағы елеулі еңбектерін еңбекші халыққа тиісінше тарқата насихаттау.

4. «Антирелигиозник», «Безбожник» журналдарының әр санының жұрт қолына тиюін қатаң қадағалау.

5. Ұлтшыл-фашистердің арбауына ілігіп, баспасөзде басы артық әңгімеге жол берген Түркістандағы, Қызылқұм мен Түлкібастағы, Мирзояндағы кейбір партиялық газеттердің жарияланымдарын қатаң сүзгіден өткізу, т.б.

Осындай атеистік бастамалар көпшіліктен қолдау таппаса да, дінге қарсы лекциялар, колхоз кеңесін-де баяндамалар оқылып, үгіт-насихат жұмыстары барактарда, жатақханаларда жұмысшылар мен шаруалар отбасында жүргізіліп, түрлі мекемелерде құдайсыздар бұрышын ұйымдастыру міндеттелініп, дінге қарсы көрмелерге келушілер көбейіп, радио мен кинода да осы бағытта біржақты хабарлар үзіліссіз беріліп, көркемөнер шеберлерінің кеші де молда-ишандарды келемеждеуге арналған карикатураларға толды.

Мұның ақыры 1937 жылға қарай жаппай қаралауға, кінәсіз қудалауға ұласты. Архив қорларында бұл турасындағы мәліметтер де аз кездеспейді. Мысалы, облыстық халық ағарту бөлімінің басшысы Плевако-ның обкомның мектеп бөлімінің меңгерушісі Абдуллахатов жолдастың назарына ұсынған қызметтік хатында мынадай жолдар бар екен:

«... Шымкенттегі мектеп оқушыларының арасында жұрттан жасырынып мешітке баратындар, шіркеу жағалайтын жастар барлығы жайында бұдан бұрын да дабыл қағылған еді. факті де бар. Айталық, Киров атындағы білім ошағының бесіктен белі кеше ғана шыққан 6 класс оқушысы өзі мешітке барғанымен қоймай, құдайға сенбейтін сыныптастарын да өзіне ілесуге қолқалаған.

Ал, Лапшин атындағы мектептің буыны бекімеген, білімі толыспаған бір топ есерсоқтары мектеп есігіне фашистік мазмұндағы мәтіндер жазу үстінде қолға түскен. Анық-қанығына әлі көз жеткізген жоқпыз, бірақ білетіндер осы мектептің өзбек-қазағының балалары ата-аналарының қолдап-қуаттауымен құрбан айтты қуанышпен қарсы ала тойлаған.

Сондай-ақ, Мирзоян ауданындағы Октябрь колхозының дұнған мектебінің шәкіртінің сабақтан соң мешітке барып ғибадат етіп жүргенін осы мектептің мұғалімдері Мусин мен Иващенко естісе де естімеген сынай танытып, көрсе де көрмегендей болып, жауырды жаба тоқып, іштен тынып жүре берген. Тек төбеден тексерушілер келіп екі аяғын бір етікке тыққанда ғана «қорыққан бұрын жұдырықтайдының» керін келтіріп, «мұндай жағдайы мүшкіл, мүмкіншілігі жоққа тән колхозда дінге қарсы жұмыс жүргізу мүмкін емес» деп диірменнен бүтін шыққан бидайдай сытылып кеткен.

Ежелден ескішілдіктің, бағзыдан діндарлықтың бесігі болған Түркістандағы ахуал тіпті мүшкіл. Осы аймақта Әзірет сұлтан кесенесінің барлығы да көпке кесірін тигізіп жатыр. Тарихи жәдігерді миссионерлік мекеніне айналдырып алған молдалар діни наихатын талмай жүргізіп, «төр менікі» деп талтандап жүр. Пітір-садақа жинау, зекет берудің де тыйылар түрі жоқ. Жұдырықтай жұмылып, бұл сенімнен жұртты жерітудің орнына ағарту саласының серкелері алдарындағы ат төбеліндей азғантай оқушыға коммунизм нұсқаған дара жолды тауып бере алмай, молда-ишанның айтқанын екі етпей, «құп, тақсырлап» құлдыраңдаудан аса алмай жүр. Тіпті, одан да өткін өрескел қателік жіберген мұғалімдер де бар арасында. Мәселен, Түркістан ауданындағы мұғалімдерді аттестациялау науқанында білігі төмен бір ұстаздың әкесі кенеттен қайтыс болғанда, жаназа мен жерлеу рәсіміне төңіректегі молда атаулыны түгел жинап, үш күн аза тұтып, мектептегі сабағын адыра қалдырғаны анықталып отыр.

Жайымен жылжып Қаратас ауданының тыныс-тіршілігіне де тоқтала отырсақ, молда-ишаны көп бұл аймақтағы ахуалға алаң көңілмен қарап, аудандық білім бөлімінің басшысы Қайназаровқа хат жолдап, телефон да соғып, молда-ишандар туралы мәліметтерді сан мәрте сұрағаныммен, жайбасарлық жар бермеген, немкеттілік ниетін бұзған басшы күнді күнге жалғап, ол ақпарды беруге асықпай отыр. Себебі де белгілі. Таяқтың бір ұшы өзіне тиетінінен өлердей қорқатын ағарту сақшысы ауданда бір емес, бірталай ағаттыққа жол беріп алған. Біздің білетініміз, ауданда бірқатар жаңа мешіттер салынып, кей мектептердің бүп-бүтін ғимараты мешіт меншігіне беріліп кеткен. Білмейтініміз қаншама...

Мұндай жаға ұстататын жағдайлар Мақтарал ауданында да мол. 20-21 ақпанда «Қызыл күншығыс» колхозының еңбекшілері 1935 жылы өздері соққан мешітке жиналып алып, құрбан айтты атап өткен. Сол жерде «көп түкірсе – көл» деп жұрттан 1,5 мың сом ақша жинап молдаға қолма-қол тапсырған. Сол қаражат тынына дейін мешіт құрылысына жұмсалып, ғибадат үйі күрделі жөндеуден өткен» [20].

Ары қарай айта түссек, Қызыл ту ауыл советіндегі «Мақталы» колхозының осы күнгі балалар бақша-сы тұрған үйді босатып алып, мешітке айналдырған. Сондағы дәлелі, «бұл үй бұрын мешіт үшін салынған еді» дейді.

Мақтаарал ауданында бұл сияқты халықты діншілдік жолына түсіру үшін жүргізіліп жатқан теріс үгіт-әрекеттер өте көп. Халықты совет үкіметіне қарсы қоюға жанталасып, мешіт салу істерін күшейткені үшін Трудовосток ауыл советіндегі «Фрунзе» колхозы мен «Қызыл күншығыс» колхозынан екі молда ұсталып, тұтқынға алыныпты.

Дін іспетті ірі қадамдардан кейін діншілдікпен күрес қоғамдық сипат алып, Түркістан қаласының әкімшілігі 1936 жылы қалалық шіркеуді күштеп жауып, «Құдайдың үйіне» құмартқан жұртты қуып таратып, шіркеу заттарын, мешіттер мүлкін түгелдей тәркілеген.

Осы оқиғадан 3 жыл өткенде, яғни, 1939 жылы 1 наурызда облыстық жауынгер құдайсыздар союзының 1 конференциясы да ерекше белсенділікпен өткізіледі. Конференция бір дауыспен президиумға Сқақов, Мельников, Гольдинберг, Жұмабаев, Сарсембаев бекітіледі. Жарыс сөзге шығып сөйлеушілер арасында Қасымханов:

«Біздің алда міндеттеріміз үлкен, дінге қарсы үгіт пропаганда жұмысы туралы съезге жасаған Молотов жолдастың тезисінде көптеген жеткендік берді, атап көрсетіп айтты дегенмен, біздің Оңтүстік облысымызда көптеген кемшіліктер бар, әсіресе, дінге қарсы пропаганда жұмысында. Мысалы, Шәуілдір ауданында жауынгер құдайсыздар ұйымын әлі осы күнге дейін еітпеген жолдастар да бар. Аудандағы істеушілерден сұрасаңыз, дінге қарсы пропаганда жұмысы туралы ешқандай жұмыс істемеген, енді бұдан былай жолға қоймақшымыз деп сөзбен жұбатып отырады», - деп бұл тарапта текке қағаз жазу ғана бар, жолбасшылық жоқ екенін алға тартса, Мақтаарал ауданына шолу жасаған Әлімжанов [21]:

«1-ші облыстық конференцияда көптеген кемшілікті көрсетуіміз керек. Сталиндік жаңа заңды теріс түсіндірушілік болған әркімнің еркі өзінде деп намаз оқуға, ораза тұтуға деп бұрыннан молда болып келгендер мешіттер салдыруды ұйымдастырған. Бұларды агитация арқылы қайтадан бұздырдық. Бізде үлкен қаталар да болып келеді. Біз өзіміз оразаның қашан келетінін білместен оразаның зиянды екенін халыққа түсіндіруді істей алмай қалдық. Атабаев деген молданы ұстап алдық. Ауырған әйелдерді оқып, қара тауық сойып көшірген, осымен аурудан жазыласың деп үгіт жасаған», - деп Мақтааралдағы молдалардың күні батуға таяп қалғанын тәптіштей жеткізеді [22].

Ал, Нұрышов деген қатысушы: «Біздің Сайрам ауданы діннің ұялаған жері. Сайрам ауданында ескіше балаларды сүннетке отырғызып, мал сойып адамдарды шақырып ескіше той қылады. Ораза тұту да бар. Міне, осылармен біздің күресуіміз аз. Оған облыстық жауынгер құдайсыздар ұйымы да жолбасшылықты жеткілікті бермей отыр. Бірнеше қағаз жазып, кеңседен шықпайды дейді. Енді бұдан былай XVIII съезге дейін колхоздардың арасында дінге қарсы пропаганда жұмысын көңілдегідей істеу керек» деп, көкейіндегісін ақтарып салса, ислам ілімі, ислам діні туралы хабары да кем Гильденберг деген шешен: «Ш бесжылдықтың ішінде үлкен-үлкен табыстарға ие болып отырмыз, социализмді орнатып бірден бірге коммунизмге аяқ басып отырмыз. Коммунизмге ескі дінмен бірге баруға болмайды, соның үшін ескі қалдықтың түп-тамырымен жою керек, дінге қарсы пропаганда жұмысына көңіл қою керек, партия пропаганда жұмысынан айырмасы жоқ. Шымкент қалалық партия комитеті дінге қарсы үгіт пропаганда жұмысын жолға қоя алмай отыр. Жолға қою түгіл кім қалалық ЖҚС составына өткізгенін білмейді», - деп шешіле сөйлепті [23].

Одан бөлек, Әуелбеков деген әумесер Қаратастан хабар беріп былайша сөйлейді: «Ауданымызда жауынгер құдайсыздар одағының жұмысы әлі де нашар. Оның бас себептері: аудандық басшы ұйымдардың бұл жұмысты елемей келгендігінен болып отыр. Райкомның үгіт-насихат бөлімі бұл жұмысты бір рет те қолға алған емес.

Ауданда дінге қарсы үгіт жұмысының нашар жүргізілгенінен Қуантаева, Бегайдарова, Мадымарова Ұлтай сияқты жас қыздар қалың малға сатылды.

Төбекұдық советінде Киров атындағы колхоздың председателі Саурамбаев, Каганович атындағы колхоздың председателі Жәрембаев «9 январь» колхозының мүшесі Әуезовтер қос әйел алып отыр.

«Қызыл таң» колхозының мүшелері – Ақберді Мырзабеков, Үсіпбай Рысбековтар жас балаларына «бесікерді» құда түсіп, ескі салтқа салынып отыр.

Қызыл қия советіндегі орталау мектептің директоры Сейтназаров Жайық деген молдаға үй ішіндегі адамды әйелі мен қарындасын, тіпті басы ауырса өзін де оқыттырып келген. Ораза кезінде Сейтжаппаров өзінің оқушыларына ақшалай «ихраж», зекет берген.

Ораза тұту, той жасау ескі салт-санаға салыну ауданда қызметкерлер арасында да семьясында жоқ емес [24].

Ал, Бейсембеков деген білгір: «Луговой ауданында жауынгер құдайсыздар советі бұрын барлықтың қасында болған, только 1000 адамның тізімі болған. Бұлардың билеті жоқ. Жақында Мырзабек дегенді сайладық, аты бар да, жұмысы жоқ.

Осы молдалардың ішінен де діннен арылып совет үкіметінің әділ үкімет екенін біліп өзінің адал ниетімен берілген кісілер де жоқ емес. Міне, осылармен әңгімелесе қойсаңыз, олар бұрынғы арбаушы-алдаушы молдалардың өтіріктерінің бәрін айтып береді.

Кейбір аудандардың қызметкерлері құдайсыздар ұйымынан басқа ұйым дін мен күресу керек деп көңіл бөлмей келеді», - деп, мәселенің мәнісі ашылғасын, конференция қорытындыланады [25]. Яғни, Сқақовтың сөзімен жабылған мәнсіз ұйым мүшелері обкомның пропаганда бөлімінің көрсеткен көмегіне сүйенуге серттесіп, дінге қарсы күрестегі олқылықтарды қатты сынауға келіседі.

Қорытынды

Кеңестік дәуірдегі дін қызметкерлерінің қуғындалуын зерттеп-зерделеу үдерісі бір мезетке де тоқтамауы тиіс. Тіпті, бұл тақырыпты 1927-1937 жылдар аралығы деп 10 жылмен шектеп қоюға да

мүлдем болмайды. Себебі, қазақ қоғамындағы өз заманындағы саналы адамдар санатында болған дін өкілдерін ашық яғи жасырын түрде қуғындау тәуелсіздік дәуіріне дейін жалғасып жатты.

Айталық, 1931-1932 жылдары 19812 ишан советтік сотта өзіне тиесілі жазасын алса, 1940 жылы ҚАРЛАГ-қа айдалған 355 ишан адам тәзгісіз азап пен қорлықты бастан өткізді. Жанұясы да жазалы болып, ұл-қыз, немерелеріне дейін «халық жауының» ұрпағы ретінде дінсіз қоғамнан тұрақ таба алмады. Не ел секілді білім ала алмай, не жөндемді жұмысы болмай, жарық дүниеден жабығумен, жылаумен өтті. Сол атеизм салтанат құрған советтік кезеңде ұлт руханияты да мейлінше әлсіреп, ұлтты ұйыстыратын ораза айт, құрбан айт секілді діни мейрамдар да наурыз сияқты ұлттық мейрамдар да тыйым салынғандықтан тойланбады. Тіпті, дін иелерін құбыжық етіп көрсетуден еш қымсынбаған кеңестік баспасөз мешіт-медресенің қалай жабылғанын, имамдардың қалай арақ ішкенін тоқтаусыз жазып, жастарды советтік идеология негізінде тәрбиелеп шығарды. Араб жазуындағы барлық кітаптар жойылып, ұлттық сана айтарлықтай құлдырады. Тарихи жадымыз да төмендеп, жасанды оқулықтармен білім алып өскен ұрпақтың өре-деңгейі ұсақталғаны сол – өз тілінен жеритін космополиттер қаптады.

Ашығын айтқанда, дін иелерінің дені басымен қайғы болып бұғауға түскен 1932 жылға қарай атеистік үгіт-насихат үдей түсіп, КСРО-да 10 газет, 23 журнал «дүмше молдалықты» сынап-мінеп, совет азаматтарының дінсіздік дүниетанымын кеңейтуге күш салды.

Қорыта айтқанда, кеңестік репрессия тұсында қуғын-сүргінге ұшыраған әрір дін қзыметкері ұлттық рухтың сақшысы ретінде дәріптеліп, ақтауға ұсынылып, ұлт тарихының жаңа парағы қайта жазылып, атал-мыш мәселеге қатысты да тәуелсіз елдің жаңа көзқарасы қалыптасатыны күмәнсіз. Сондықтан, осы мәселе-ге қатысты шаралар жалпыхалықтық дейгейде жалғасын таба берсе, ұтарымыз да, ұпайымыз да көп болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Кенжетай Д. Дін қызметкерлерінің қуғындалуы (монография).*- Алматы, 2022. - 16-17 бб.
2. *Ақ жол, №313. Сейсенбі, 12 июнь, 1923 ж.*
3. *ТОҚСТМА . 7-қор, 1-тізбе, 29-іс. 58-63 бб.*
4. *Ақ жол, №325. Сейсенбі, 10 июль, 1923 ж.*
5. *Ақ жол, №506. Сәрсенбі, 26 ноябрь, 1924 ж.*
6. *Ақ жол, №543. Дүйсенбі, 2 март, 1925 ж.*
7. *Ақ жол, №576. Сенбі, 30 май, 1925 ж.*
8. *Ақ жол, №561, Жұма, 17 апрель, 1925 ж.*
9. *Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы архиві. 298/703-іс, 1-том, 19-21 пп.*
10. *Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы архиві. 298/703-іс, 1-том, 26-27 пп.*
11. *Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы архиві. 298/703-іс, 1-том, 29-30 пп.*
12. *Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы архиві. 298/703-іс, 1-том, 34-35 пп.*
13. *ТОМА. 168-қор, 10-тізбе, 263-іс, 1-5 пп.*
14. *ТОМА. 168-қор, 10-тізбе, 263-іс, 2-12 пп.*
15. *ТОМА. 168-қор, 6-тізбе, 154-іс, 46-49 пп.*
16. *ТОМА. 57-қор, 1-тізбе, 434-іс, 7-33 пп.*
17. *ТОМА. 57-қор, 1-тізбе, 434-іс, 7-33 пп.*
18. *ТОҚСТМА. 40-қор, 2-тізбе, 717-іс, 59-60 пп.*
19. *ТОҚСТМА. 40-қор, 2-тізбе, 717-іс, 70-71 пп.*
20. *Кеңестік дін саясатымен қудаланғандар (Құжаттар мен мақалалар жинағы).*- Алматы, 2022, 85-86 бб.
21. *ТОҚСТМА. 40-қор, 2-тізбе, 1055-іс, 1-47 пп.*
22. *ТОҚСТМА. 40-қор, 2-тізбе, 1055-іс, 46 п.*
23. *Кеңестік дін саясатымен қудаланғандар (Құжаттар мен мақалалар жинағы).* - Алматы, 2022, 164 б.
24. *Кеңестік дін саясатымен қудаланғандар (Құжаттар мен мақалалар жинағы).* - Алматы, 2022, 165-166 бб.
25. *ТОҚСТМА. 40-қор, 2-тізбе, 1055-іс, 1-47 пп.*

References:

1. *Kenzhetai D. exile of the clergy (monograph).* - Almaty, 2022. - pp. 16-17.
2. *White Road, No. 313. Tuesday, June 12, 1923*
3. *TOKSTMA . 7-Fund, 1-list, 29-case. Pp. 58-63.*
4. *White Road, No. 325. Tuesday, July 10, 1923*
5. *White Road, No. 506. Wednesday, November 26, 1924*
6. *White Road, No. 543. Monday, March 2, 1925*

7. AK Zhol, No. 576. Saturday, May 30, 1925
8. White Road, No. 561, Friday, April 17, 1925
9. Special archive of the Police Department of Shymkent. Case 298/703, Volume 1, pp 19-21.
10. Special archive of the Police Department of Shymkent. Case 298/703, Volume 1, pp 26-27.
11. Special archive of the Police Department of Shymkent. Case 298/703, Volume 1, pp 29-30.
12. Special archive of the Police Department of Shymkent. Case 298/703, Volume 1, pp 34-35.
13. Toma. 168-fund, list 10, case 263, PP 1-5.
14. Toma. 168-fund, list 10, case 263, PP 2-12.
15. Toma. 168-fund, list 6, case 154, PP 46-49.
16. Toma. Fund 57, list 1, case 434, PP 7-33.
17. Toma. Fund 57, list 1, case 434, PP 7-33.
18. TOKSTMA. Fund 40, List 2, case 717, PP 59-60.
19. TOKSTMA. Fund 40, List 2, case 717, PP 70-71.
20. *persecuted by the policy of Soviet religion (collection of documents and articles". - Almaty, 2022, pp. 85-86.*
21. TOKSTMA. Fund 40, List 2, case 1055, PP 1-47.
22. TOKSTMA. Fund 40, List 2, case 1055, 46 p.
23. *Persecuted by the policy of Soviet religion (collection of documents and articles". - Almaty, 2022, P.164*
24. *Persecuted by the policy of Soviet religion (collection of documents and articles". - Almaty, 2022, pp. 165-166.*
25. TOKSTMA. Fund 40, List 2, case 1055, PP 1-47.